

«Langfredagen vilde dei 'li'e med Jesus'»

– en studie i langfredagens folkereligjøre fromhetspraksiser på 1800-tallet

Herleik Baklid

IKRS, Universitetet i Sørøst-Norge

Epost: herleik.baklid@usn.no

Abstract

The theme of this article is popular religious practices on Good Friday in the 19th century. In particular, fasting and work are studied as devotional practices. The study takes a long-term perspective, tracing its roots back to the Middle Ages in order to discuss the status of Good Friday as a holy day throughout the centuries and to uncover the ecclesiastical and cultural-historical background for the popular religious devotional practices. The article demonstrates that devotional practices involving self-mortification, mainly motivated by a desire to 'suffer with Jesus', have their origins in the *Imitatio Christi* ideal, which in Norway can be traced back to around 1200. A central point of the article is to discuss the interaction between church preaching and devotional practices. The discussion demonstrates that the *Imitatio Christi* ideal and the main justification for the practices of 'suffering with Jesus' were conveyed in the 18th and 19th centuries through the Bible, sermons and edifying literature. Edifying literature seems to have been of particular importance for the devotional practices of the common people on Good Friday. In the writings of Johann Arndt and Hans Nielsen Hauge, the story of Jesus' suffering is linked to the rationale of 'suffering with Jesus'. The Pietist demand for a Christian life and the Haugean emphasis on worldly work probably also had an influence.

Good Friday fasting and Good Friday work are both popular religious expressions of the *Imitatio Christi* ideal. However, while fasting has its origins in the fasting requirements of the Catholic Church in the Middle Ages, Good Friday work as an expression, probably came about because work on Good Friday was given religious significance after Good Friday became a statutory holy day in 1685.

Keywords:

- Good Friday,
- folk religion,
- devotional practices,
- *Imitatio Christi*

I *Gamalt or Sætesdal* (1909) skriver folke-minnesamleren Johannes Skar:

I Paaskehelgi hadde dei so mykje med Tvøng; det var syndlegt plent som dei

pinte seg. Langfredagen vilde dei «li'e med Jesus». Karmennerne tok i Høy-skog, dei verste Vegjer her var. Dei hadde Sand i Skorne, og gjekk so Blodgauva stod. Kvendi tvo Skjaldtile og Veggjer, og

gjorde alt det ufyslegaste Arbeid dei kunde finna paa (Skar 1909:50).

Tilsvarende opplysninger forekommer også fra andre steder i landet. Fra Flesberg i Numedal ble det fortalt at det var en som «tok ut å hogg tømmer langfredagen. Han syns han au kunne li' litte når Jesus lei» (opplyst av Sigrid H. Laag). Videre heter det i tradisjonen fra Bø i Telemark at langfredag «skulle dei svelte og 'lide med Jesus'. Dei for til skogs og drog heim beit og ris» (NFS, Ord og Sed 78, Nordbø). Tradisjonen forteller mange eksempler på langfredagsarbeid – at tungt, uvandt og slitsomt arbeid ble utført og om andre former for selvpåført ubehag, lidelse og plage på langfredag. Alle de refererte nedtegnelsene ovenfor omtaler praksiser som kan dateres til 1800-tallet.

Langfredag inngår som en av dagene i den stille uka, ei uke som omfatter selve kjernepunktet i kristendommen – Jesu siste nattverd, hans lidelse og død på korset for våre synder og hans oppstandelse. Med andre ord er den stille uka den helt sentrale uka innenfor den kristne kirken, og på langfredag minnes en Jesu lidelse og død på korset. Men langfredag har ikke utelukkende vært sentral innenfor den offisielle kirkelige sfæren og religionsutøvelsen. Tradisjonsbeleggene ovenfor belegger at dagen også har vært sentral innenfor den folkereligøse fromhetspraksisen. Med utgangspunkt i dem skal jeg her først, som et bakteppe, undersøke i hvilken grad langfredag har hatt helligdagsstatus i Norge. Dernest skal jeg undersøke den folkereligøse fromhetspraksisens variasjoner og utbredelse, den kirke- og kulturhistoriske bakgrunnen for praksisene og allmuens begrunnelser for dem. Til slutt skal jeg undersøke samspillet mellom den kirkelige forkynnelsen og fromhetspraksisene og gi en sammenfattende drøfting av fromhetspraksisene. Foruten at det nestsiste

undersøkelsestemaet er særlig interessant, er det også motivert ut ifra at det ikke alltid er like framtreddende eller inngående behandlet i folkereligøse framstillinger. En av de forskerne som har vært opptatt av samspillet mellom det kirkelige og det folkelige, er Arne Bugge Amundsen som tematiserer dette i sine arbeider om dåp.

Jeg har anlagt et langtidsperspektiv på denne studien der jeg trekker linjer tilbake til middelalderen for å kunne belyse alle delene av tematikken bedre og for å oppnå et analyseresultat som kan gi en større og dypere forståelse. I analysen og drøftingene vil jeg i særlig grad fokusere på langfredagsarbeid og fasteskikker knyttet til dagen.

Begrepet folkereligiøsitet

Sentralt i undersøkelsen står altså begrepet folkereligiøsitet. Det er derfor nødvendig å foreta en definisjon og en avgrensning av begrepet. Dette skal gjøres ved å gå veien om begrepet folkereligion. Den amerikanske folkloristen Don Yoder (1921–2015) definerer folkereligion på følgende måte: «Folk religion is the totality of all those views and practices of religion that exist among the people apart from and alongside the strictly theological and liturgical forms of the official religion» (Yoder 1974:14). Denne definisjonen gjelder altså *Folk religion*, ikke folkereligiøsitet. Fra forskerhold har det blitt påpekt at det er en vesensforskjell mellom religion og religiøsitet. Ifølge religionsosologen Knut Lundby er religion «kollektive forsøk på å systematisere forholdet til overempiriske referanser. Religion bringer orden i enkeltmenneskers religiøsitet. For det første ved å strukturere og kontrollere den religiøse meningsdannelsen. For det andre ved å by seg frem som sosial erstatning for den overempiriske referansen» (Lundby 1987:52).

I sin artikkel *Folkelig religiøsitet – forsøk til en avklaring* poengterer kulturhistori-

keren Anne Eriksen at Lundby vektlegger at religionen alltid er et kollektivt anliggende, og at ut ifra hans tankegang blir religionen derfor å forstå som religiøsitetens sosiale aspekt, mens selve religiøsiteten forekommer på individnivå (Eriksen 1993:60–61). I forlengelsen av dette sier Eriksen at religion dessuten kan forstås å være religiøsitetens systemsøkende aspekt uttrykt gjennom både sosial og intellektuell organisering (ibid.:61). Dette innebærer at religion omfatter en organisasjon, institusjoner og definerte dogmer og ritualer som vedkommer og aksepteres av et fellesskap. Ut ifra dette blir begrepet 'folkereligion', som Yoder benytter, problematisk da denne religionsformen ikke har noen organisasjon eller institusjoner, og er videre heller ikke helhetlig systemutviklet med dogmer og trossetninger, men framstår fragmentert (jf. Selberg 2011:14). Av dette følger at oppmerksomheten i stedet må festes på individnivået og derav følgelig også begrepet religiøsitet. I stedet for å operere med begrepet 'folkereligion', slik Yoder gjør, er det på bakgrunn av det ovenstående mer adekvat å benytte begrepet 'folkereligiøsitet'. Med utgangspunkt i Yoders definisjon definerer jeg her folkereligiøsitet som *summen av alle de religiøse oppfatninger og praksiser som eksisterer blant befolkningen utenom og ved siden av de strengt teologiske og liturgiske formene til den offisielle religionen*.

Videre kjennetegnes folkereligiøsiteten ved at den hovedsakelig manifesterer seg gjennom atferd, og er derigjennom konkret i sin uttrykksform. Dette står i motsetning til den systemutviklete og intellektuelle teologien som uttrykkes langt mer i abstrakter (jf. Eriksen 1986: 18). Men som det vil framgå av drøftinga nedenfor, er det ikke nødvendigvis tette skott mellom den offisielle religionsutøvelsen og folkereligiøsiteten. Ett av denne artikkelens hovedanliggender

er nettopp å påvise at det forekommer et samspill eller en relasjon mellom den kirkelige forkynnelsen og allmuens fromhetspraksiser.

Ifølge den ovennevnte Don Yoder, kan folkereligiøsitet forstås på flere måter. De folkereligiøse elementene eller uttrykksformene kan være

1. survivals eller *gesunkenes Kulturgut* fra en tidligere religionsform, f.eks. at middelalderske, katolske elementer blir overført av befolkningen til den etterreformatoriske protestantismen.
2. oppstått ved synkretisme og blanding av en 'høy' religion med en 'primitiv' religion.
3. ikke tillatte eller ikke godkjente elementer innenfor den offisielle religionen eller være avvik i forhold til den.
4. befolkningens fortolkning av og uttrykk for den eksisterende offisielle religionen (Yoder 1974:12–14).

I analysen og drøftingene nedenfor vil disse teoretiske perspektivene til Yoder bli sammenholdt med langfredagens folkereligiøse uttrykksformer for å oppnå en dypere forståelse av allmuens praksiser.

Langfredagens helligdagsstatus

Når det gjelder hvilken helligdagsstatus langfredag har hatt i Norge, er den ikke like klar til enhver tid. Særlig er den uklar i middelalderen, men også i tidlig ny tid kan den synes å være noe usikker. Kildene gir ikke alltid direkte og presis informasjon. Dertil kompliseres dette av at helligdagene eller festdagene i middelalderens katolske kirke hadde ulik festgrad, dvs. at de ble gradert etter hvor sentrale de ble ansett å være innenfor kirken. Et hovedskille m.h.t. dette gikk mellom helligdager markert *festum fori* og helligdager markert *festum chori*. Det var

de viktigste helligdagene som ble markert *festum fori*, noe som innebar at både geistlighet og menighet feiret helligdagene og at menigheten deltok i messen. Dessuten var det i all hovedsak arbeidsforbud på disse helligdagene. *Festum chori* derimot innebar at geistligheten markerte helligdagen liturgisk uten forpliktende tilstedeværelse for menigheten. Dette gjaldt helligdager med lavere festgrad, og som derfor ikke var blant de viktigste kirkelige dagene (Helander 1959: 244; Jansson 1963:89).

Et annet kompliserende forhold for å kunne avgjøre langfredagens helligdagsstatus i middelalderen er at bevegelige helligdager, som langfredag, ikke er tatt inn i kalendarier, dvs. lister over kirkens årlige festdager, som kan finnes f.eks. i messebøker (Malmstedt 1994:16). Den beste kildemesige muligheten som forekommer for å undersøke hvilken helligdagsstatus langfredag hadde i middelalderen, er dermed lovgivningens kristenretter. Grunnen til dette er at de viktigste helligdagene der menigheten eller allmuen skulle delta i markeringa med krav til deres atferd er nedfelt der. I de bevarte kristenrettene i landskapslovene nevnes langfredag flere ganger, men uten at det entydig opplyses i hvilken grad dagen er en helligdag eller ikke.

I både den eldre Gulatingslovens kristenrett og i den eldre Eidsivatingenslovens kristenrett, som begge kan dateres til 1100-tallet, inngår langfredag i en setningsformulering eller i en tekstlig sammenheng som kan tolkes dithen at langfredag hadde en type helligdagsstatus (*Den eldre Gulatingslova*:41 og *De eldste østlandske kristenrettene*:18). Men det lar seg vanskelig gjøre å trekke noen sikker slutning ut av dette.

Erkebiskop Jon Raudes kristenrett fra 1273 er derimot noe mer informativ. I en av lovbestemmelsen som omhandler helligholdelse av høytidsdager opplistes flere hel-

ligdager, og deretter heter det:

En huær sem vinnr a þessom doghum. gialde byscupi .iij. aura. oc huar sem æighi fastar. a langa friadagh. eda huærn þæssara þriggia messo æftna sem nu varo sagðr (*NGL*, bd.2:357).

Og enhver som arbeider på en av disse dagene og som ikke faster på langfredag eller på hver av disse tre dagene som nå ble nevnt, skal betale 3 øre til biskopen (oversettelse *Nyere norske kristenretter*: 117).

Det interessante i denne lovbestemmelsen er at langfredag ikke omfattes av arbeidsforbud. Dermed må det kunne være en plausibel tolkning at langfredag ikke var en helligdag av *festum fori*-typen i den katolske kirken i Norge i middelalderen. Dette synes også å bli understøttet av et vitnebrev fra Oslo datert året 1393. Vitnebrevet stadfester at salg av jord foregikk i bispegården langfredag, og er utstedt av bl.a. to kanniker. Kjøperen av jorda er selveste biskopen i Oslo (*DN* bd.4:463–464). Dersom langfredag hadde hatt status som en *festum fori*-dag, ville svært trolig biskopen, som en av kirkens øverste ledere, ikke ha deltatt i en jordhandel, og dessuten ville trolig heller ikke kannikene ha deltatt og medvirket til utstedelse av vitnebrevet. At langfredag ikke har vært omfattet av arbeidsforbud underbygges videre av at helligdagsforordninger for hele det romersk-katolske kirkesamfunnet aldri har pålagt det for noen av ukedagene i den stille uka (Björkman 1957a:236).

Dersom vi går til de kirkelige kildene *Ordo Nidrosiensis ecclesiae* (Nidarosordinariet) fra om lag år 1200 og *Missale Nidrosiense* fra 1519, inneholder de henholdsvis en liturgisk-dramatisk beskrivelse for langfredag og tekster til opplesing for

dagen (*Ordo Nidrosiensis* :226–231 og *Missale*:195–205). Dette belegger at langfredag ble markert i kirkene. Siden dagen ikke innehadde arbeidsforbud, skulle det kunne tilsi at dette var en form for *festum chori*-markering, men ut ifra Nidarosordinariet tyder det på at menighetsmedlemmer ble påregnet å være til stede (*Ordo Nidrosiensis*:229).

Men til tross for dette var langfredag neppe en helligdag i middelalderen, selv om den må ha vært en viktig dag i det kirkelige liv. Begrunnelsen er at ifølge den romersk-katolske kirken var en helligdag regnet som en gledesdag, noe langfredag – Jesu dødsdag – selvsagt ikke var. Det var en sørgedag, og dagen skulle da følgelig ikke ha vært noen helligdag (Lindberg 1937:98, jf. Björkman 1957b:241–242).¹

Også i etterreformatorsk tid kan langfredagens helligdagsstatus synes å være noe uklar (jf. Fæhn 1994:106). I Kirkeordinansen 1537/1539 listes ikke langfredag opp blant de dagene som «maa holdis sønderlige hellige», men blant dagene det skulle holdes spesielle prekener på (*Den rette Ordinants*:Det xxiii Blad–Det xxiii Blad). Dette er uforandret tatt inn i den spesifikke norske Kirkeordinansen fra 1607 (*En Kircke Ordinans*:14–14b). Det er først med Kirkeritualet fra 1685 at langfredag entydig listes opp blant helligdagene. I dets innledning foreskrives at det skulle holdes gudstjeneste «Paa efterfølgende hellige Dage: [...]. Item Skærtorsdag og Langfredag» (*Danmarks og Norgis Kirke-Ritual*:2).²

Ut ifra ovenstående drøfting må en altså kunne trekke slutninga at langfredag ikke var helligdag i den norske katolske middelalderen og i de første 150 åra etter refor-

masjonen, og at dagen heller ikke var omfattet av arbeidsforbud for befolkningen i denne perioden. Ifølge foreliggende kildemateriale er det ikke før i 1685 at langfredag ble regnet til helligdagene og med dertil hørende arbeidsforbud.

Men til tross for at langfredag fikk formell status som helligdag, fortsatte befolkningen å arbeide på denne dagen. Biskop Peder Hersleb (1689–1757) erindret fra sin barndom i Kvinesdal i Christiansands Stift, dvs. om lag år 1700, at bøndene enkelte steder fremdeles arbeidet på langfredag. Hersleb skrev med undring at de ikke betraktet langfredag på lik linje med de øvrige helligdagene (Daae 1864:4). Herslebs formulering synes å understøtte slutninga at langfredag ble helligdag i 1685 og at langfredag før den tid var arbeidsdag.

Befolkningens manglende tilpasning eller etterlevelse kommer også til uttrykk i kongelige forordninger. Den pietistiske kong Frederik 4. (1699–1730), utstedte i 1730, rett før sin død, en forordning om helligholdelse av helligdager. Kongen ga i forordningen klart uttrykk for misnøye med at helligdager ikke ble helligholdt i tilstrekkelig grad, og blant dagene dette særlig gjaldt var:

Skærtorsdag og Langfredag, der dog, [...], saa høyt som nogen anden Hellig Dag i alle Christnes Hierter burde agtes og æres, saa aldeles lidet eller ikkun den halve Dag helligholdes, men end og meget vanhelliges, i det saa mange, i stæden for at søge Kirken og der at opbygges af GUds Ord, anvende disse Dage, dels til forfængelig Arbeyde og ufnødende Forretninger, dels ogsaa

1. I 1352 utstedte bergensbiskopen Gisbrikt et diplom der han gir alle botferdige som besøker Albanuskapellet på Fimreite i Sogn, 20 dagers avlat på enkelte spesielle dager, deriblant langfredag (*DN* bd.1:261).

2. Dette gjentas med samme ordlyd to år seinere i Christian V.s Norske lov fra 1687 (*Kong Christian den Femtis Norske Lov*:232).

samme til deres Verdslige Fornøyelse, Vellyst og andre Laster misbruge, [...] (*Kong Friderich den Fierde*, forordning 21. april 1730).

Denne forordningen ble imidlertid opphevet allerede etter ni måneder av den nye kongen, Christian 6. (1730–1746), kort tid etter Frederik 4.s død. Begrunnelsen for dette var at forordningen ikke hadde fått den tilsktede virkningen og at det allerede fantes tilstrekkelig lovgivning om helligholdelse av helligdager (*Kong Christian den Siette*, forordning 19. januar 1731). Men allerede etter fire år finner Christian 6. det nødvendig å gjeninnføre forordningen. Den ble da utstedt på det nærmeste ordrett og likelydende med forordningen fra 1730. Blant de endringene som imidlertid forekommer, er en tydeliggjøring av langfredag som helligdag. I denne 1735-forordningen er dette formulert «[...] Søn- og Hellige-Dagene, hvoriblant Skiær-Torsdag og Langfredag, [...], endelig og aldeles bør og skal regnes, [...]» (*Kong Christian den Siette*, forordning 12. mars 1735).

Men til tross for at loven i klartekst fastslår at langfredag var helligdag, ble dagen likevel av flere i Sogndal ikke regnet som det så seint som om lag 1820 (Nilsen 1949: 273). Andre steder ble langfredag på samme tid regnet som mindre hellig, eller på et noe seinere tidspunkt som halvhelg (Opedal 1937:81; Nilsen 1949:100, 191).

Som det framgår av lovteksten ovenfor, var den verdslige sentralmyndigheten ikke fornøyd med at allmuen ikke etterlevde langfredag som helligdag og ikke søkte kirken. Kongens bekymring sprang ut av datidens kristne oppfatning at Gud ble forført og vred ved innbyggeres brudd på de kristne bud og leveregler, og at han derfor ville kunne komme til å straffe dem kollektivt [...] (*Kong Friderich den Fierde*, forord-

ning 21. april 1730). For å avhjelpe befolkningens manglende respekt for langfredag som helligdag, foreslo den førnevnte Hersleb i 1735 at dagen fikk *collect, lectie og text* i kirken tilsvarende andre helligdager (*Kirke-Ritualet og Pietismen*:28). Men dette ble ikke fulgt opp og iverksatt, noe som framgår av datidens gjeldende alterbok.

Fromhetspraksisenes variasjoner og utbredelse

Sentralmyndighetenes forsøk på å forby innbyggerne å arbeide på langfredag mislyktes. Allmuen fortsatte å utføre ulike arbeidsoppgaver denne dagen med religiøs begrunnelse, noe som er kildemessig belagt på slutten av 1700-tallet og gjennom større deler av 1800-tallet. Innledningsvis refererte jeg noen tradisjonsbelegg på langfredagsarbeid og selvpåført lidelse på langfredag. For å vise at de folkereligjøre fromhetspraksisene har hatt utbredelse og for å vise noe av praksisenes variasjon, skal jeg i det følgende referere flere tradisjonseksempler. I tillegg vil det være et hovedpoeng å gå dypere inn i tradisjonsmaterialet for i større utstrekning å belegge begrunnelsene for fromhetspraksisene.

I begrenset grad foreligger det samtidskilder om fromhetspraksisene. I all hovedsak består kildematerialet av retrospektive kilder som tradisjonsnedtegnelser og spørrelistesvar. Selv om det er tidsavstand mellom praktisering av fromhetspraksisene og nedtegnelsestidspunktet, noe som kan ha svekket troverdigheten, viser det foreliggende kildematerialet så sterkt samsvar i hovedtrekkene at samlet sett må slutninga bli at det er etterrettelig. I all hovedsak gjenspeiler kildebeleggene praktisering på 1800-tallet.

Ulike arbeidspraksiser på langfredag eller langfredagsarbeid er dokumentert fra store deler av landet. Selv om det har vært noe variasjon i arbeidstypen som har blitt

utført, har det også vært en viss ensartethet i arbeidstypen. Felles for alle arbeidstypene er at de var tunge, harde og slitsomme å gjennomføre for at en skulle plages og lide vondt (jf. NEG 8, 2400, NEG 37, 10191 og NEG 49, 11074). Siden de ble utført i bondesamfunnet, var de i hovedsak direkte knyttet til jord- og husdyrbruket.

En av typene for langfredagsarbeid var å ta ut saue-, kalve- eller grisetalte fra fjøset. Dette ble regnet for å være tungt arbeid. Praksisen er belagt flere steder i den sørøstlige delen av landet, og har forekommet f.eks. i Sandsvær, Hof i Vestfold, Nissedal, Skiptvet og Sør-Høland (Skolem 1914:131, NEG 7, 9601, NFS Ord og Sed 78, Nissedal, NFS Kr. Bugge 6, 51, NFS H. Delgobe 24, 3 og NFS Aug. Krogh 3, 32). Særlig blir det poengtert i en nedtegnelse fra Lardal, Vestfold, at dette arbeidet skulle gjøres for å plage seg selv. «Det var noe med det å plage og pine seg langfredag. [...] En skulde tidlig opp om mgenen [sic] å ta ut kalve tælle eller saue tælle. En sulde [sic] plaga seg med det værste arbeide den måraen» (NEG 37, 20113).

En annen beslektet arbeidstype som har forekommet som langfredagsarbeid, er å kjøre ut gjødsel på jordet. Praksisen er dokumentert fra Fredrikstad om lag 1830. Botanikeren Frederik Schübeler (1815–1892) skriver at bøndene der «til Minde om Frelserens Lidelser, Langfredag kjørte Gjød-sel paa Ageren, ja at de endog, for end mere at plage sig, lagde Gjød-sel i sine sko» (Schübeler 1886:312). Også ifølge tradisjonen fra flere steder i Vestfold og Verdal i Nord-Trøndelag ble gjødsel kjørt ut på jordene langfredag (NFS Kr. Bugge 8, 60 og 128b og NEG 37, 7909).

I tradisjonsmaterialet forekommer desuten opplysninger om andre arbeidstyper som ble praktisert langfredag. Utover å hogge tømmer, som referert innledningsvis,

dro mannfolkene i Soknedalen i Trøndelag til skogs langfredagsmorgen og kjørte fram ved og kløyvde før det ble lyst (NEG 7, 10782). Fra Heddal, Telemark, og Lyngdal i Numedal, Buskerud, foreligger det videre opplysninger om at bønder vasket fjøset langfredag (Flood 1867:409, opplyst av Nils Bekjorden, jf. NFS M. Moe 6, 1). Andre eksempler på langfredagsarbeid er klesvask, plukke mose og hente ei lyngbør (NFS Ludvig Johnsen 1, 43, NFS Delgobe 18, 83 og Flood 1867:409).

Hittil har jeg kun omtalt arbeidstyper som ble utført langfredag. Men det var ikke uvanlig at faste ble praktisert i kombinasjon med arbeid. Hans Jacob Wille har dokumentert dette fra Seljord, Telemark, fra slutten av 1700-tallet. I sine optegnelser skriver han: «Ingen maatte spise før Aftenen, man maatte arbeide af alle Kræfter og plage sig paa det meste» (Wille 1881:43). Kombinasjonen av faste og arbeid skulle åpenbart øke graden av selvplaging. En relativt utbredt praksis, som forekommer flere steder i landet, har vært å hente hjem ris eller beit til husdyra på fastende hjerte. Fra Bø i Telemark heter det:

Det var vanlig skikk og bruk at dei strauk åt markja om langfredags morgon fastande. Da skulle dei hente beit til krøtura. Dei var sultne og trøytt og vassa i snøen og kom berande heim med børa. Både dei og kuene laut lide med Jesus. «Vi va så sultne, så sultne», fortalde gamle folk. Hin skikken var så langt ut i 1800-talet (NEG 8, 1008).

Tilsvarende tradisjon forekommer fra Kviteseid, Telemark: «Langfredag skulde dei lid med frelsaren og faste. Dei åt ikkje, men drog på skogen og risa» (NEG 49, 11229). Stundom heter det at riset skulle brytes med bare hender (NEG 8, 1334). For å øke ubehaget og selvplaginga enda mer kunne det

også bli lagt småstein i skoa (NFS Ord og sed 78, Telemark). Andre eksempler på kombinasjonen faste og arbeid er belagt i tradisjon fra Samnanger, Hordaland og Steigen, Nordland. Der heter det henholdsvis at en på fastende hjerte skulle «bære ei bør med ved på sin bare rygg» og «på fastende hjerte stelle fjøset» (NEG 8, 1320 og 973).

Ut ifra tradisjonsmaterialet framgår det også at å sulte, spise lite eller faste langfredag forekom uten at det ble kombinert med en arbeidsinnsats. Denne praksisen er belagt over større deler av landet. Det skal bemerkes at ikke alle fulgte denne praksisen, og at matskikkene varierte. Går vi tilbake til innledninga, heter det altså fra Bø i Telemark at en skulle sulte langfredag og 'lide med Jesus'. «Frå gamalt skulle dei ikkje ete langfredag», fortelles det fra Nissedal (NFS Ord og sed 78, Telemark). Videre heter det fra Nordreisa, Troms, at de «som var strenge spiste overhodet ikke langfredag. Man skulde faste helt» (NEG 37, 7709). Enkelte informanter omtaler også langfredag rett fram som fastedag (NEG 37, 7817 og 10191). Faste i betydninga avholdenhet fra mat, kunne også forekomme i kombinasjon med høytlesning av Jesu lidelseshistorie og ei religiøs stund som varte i flere timer, slik Johannes Skar beskriver fra Setesdal (Skar 1909:50). Men i de fleste nedtegnelsene om faste er det ikke presisert hva som legges i begrepet, om det er totalavhold fra mat og drikke, om det er snakk om å spise og drikke lite eller å om en kun skulle spise spesielle matvarer.

I flere av tradisjonsnedtegnelsene opplyses det at en skulle spise lite langfredag uten at begrepet faste er nevnt (se f.eks. NEG 37, 7810, 7815, 8072, 8338 og 21086). Fra Vestre Slidre, Oppland, blir det fortalt at «Langfredag skulde ein eta lite, det skulde vera som ein pinardag for folket og»

(NEG 37, 9451). I enkelte av beleggene presiseres det dessuten at en ikke skulle spise kjøtt langfredag (se f.eks. NEG 37, 7709, 7830, 7900, 10496 og NFS A.B. Larsen jr. 8, 115).

Denne gjennomgangen viser at allmuens fromhetspraksiser knyttet til langfredag har vært utbredt over større deler av landet og at den i hovedtrekk kan deles i tre – arbeid, faste og kombinasjon av arbeid og faste. Som jeg skal komme tilbake til nedenfor, var faste på langfredag lovpålagt for befolkningen i middelalderen.

Den kirke- og kulturhistoriske bakgrunnen

I flere av tradisjonsnedtegnelsene som gjenspeiler selvplaginga på langfredag på 17- og 1800-tallet, blir praksisen også begrunnet. Ifølge setesdalstradisjonen, som er sitert innledningsvis, var altså begrunnelsen at de ville «li'e med Jesus». Dette er hovedbegrunnelsen som forekommer i det foreliggende tradisjonsmaterialet (se f.eks. NEG 7, 9072, 9252, NEG 8, 1008 og NEG 49, 23880), stundom formulert som «lide med Kristus» eller «lide med frelseren» (NEG 37, 7718, NEG 49, 11229, NFS, Ord og Sed 78 Rogaland). I Valdres er dette formulert på en litt annen måte. Der heter det at «dei skulde lide ilt, slik som Jesus gjorde» (Hermundstad 1961:8). Videre blir selvplaginga langfredag i noen enkelte tilfeller begrunnet med at en skulle lide for å minnes Jesu lidelse (se f.eks. Flood 1867:409 og NEG 8, 1173). I Steigen i Nordland ble den selvpåførte plaginga derimot omtalt som langfredagssyndebote (Fygle 1978:150).

Det sentrale spørsmålet blir dermed hva som er den kirke- og kulturhistoriske bakgrunnen for hovedbegrunnelsen. For å klarlegge dette er det nødvendig å gå tilbake i den kristne kirkes historie. Der finner vi idealet om *Imitatio Christi*, dvs. å etterlikne og etterfølge Jesu liv, både fysisk og åndelig

(jf. Salomon 2004:393). Idealet bygger på flere Bibeltekster, men særlig sentralt står Paulus sine brev. Spesielt interessant i forhold til selvplaging på langfredag er Paulus sitt brev til romerne. I det 8. kapitlet i brevet heter det, her sitert etter Christian 4. Bibel fra 1633: «Ere vi da Børn / saa ere vi oc Arfuinge / det er / Guds Arfuinge / oc Christi Medarfuinge: Om vi ellers lide med hannem / paa det at vi skulle ophøysis med hannem til Herlighed» (*Biblia*, S. Pauli Epistel til de Romere:91). Mellom denne Bibelteksten og hovedbegrunnelsen for fromhetspraksisene selvplaging på langfredag, er det altså et klart formulert sammenfall m.h.t. å etterfølge Jesus og å lide med han.

Idealet om *Imitatio Christi* eller 'Kristi etterfølgelse' med sterk vekt på selvpåførte lidelser kom til å stå sentralt blant de tidlige asketene (Björkman 1964:318). Blant middelalderens katolske klosterordener spilte også idealet en sentral rolle. Dette gjelder ikke minst tiggerordene fransiskanerne og dominikanerne som etterlevde Jesu liv i fattigdom (Björkman 1964:318).

Videre viser kunsthistorikeren Henrik von Achen i sin artikkel *The Spirituality of Christian Suffering at Imitatio Christi*-idealet også stod sterkt ute i Europa blant både katolikker og protestanter i tidlig moderne tid. Dette belegger han ved å vise til både samtidig billedmateriale og samtidig litteratur. Når *Imitatio Christi*-idealet stod sterkt på denne tiden, henger det sammen med oppfatninga om at lidelse var veien til frelse (Achen 2023). Av Achens artikkel framgår dessuten at lidelse i kristen sammenheng ikke utelukkende trengte å være av fysisk art, men at den også kunne være av psykisk art, f.eks. fornærmelser og konflikter (Achen 2023:84).

Imitatio Christi-idealet må ha nådd Norge allerede tidlig i høy middelalderen da

fromhetsidealet er nedfelt i *Gammelnorsk Homiliebok* fra ca. år 1200. I denne preken-samlinga på norrønt, heter det: Møðem vér likam varn í mæin-lætom fyrir syndir varar at vér megem gerasc eptirlikiendr pinslar drotens (*Gamla Norsk Homiliebok* 1931:50). (La oss tukte og plage våre legemer for våre synders skyld, så vi kan ligne Herren i hans pinsler (*Gammelnorsk Homiliebok*:62). Idealet er videre, som det vil framgå i den følgende drøftinga, tatt inn i religiøse tekster som fikk relativt stor spredning i den norske befolkningen i etterreformatorisk tid.

Samspillet mellom den kirkelige forkynnelsen og allmuens fromhetspraksiser

Som framhevet innledningsvis, er et av poengene med denne studien å undersøke den kirkelige forkynnens betydning for allmuens fromhetspraksiser på langfredag. I det følgende skal jeg derfor undersøke nærmere hvordan forkynnelsen i messen, prekenen og oppbyggelseslitteraturen har formidlet *Imitatio Christi*-idealet, spesielt knyttet til langfredag, og derigjennom kan ha gitt opphav eller næring til langfredagens folkereligiøse fromhetspraksiser og deres hovedbegrunnelse å 'lide med Jesus'. Undersøkelsen vil altså i hovedsak trekke veksler på skriftlig kildemateriale. Det sier seg selv at det er noe begrenset hvor inngående og omfattende undersøkelsen kan bli innenfor rammen av en slik artikkel som dette. Derfor skal jeg rent metodisk konsentrere meg om noen relevante spadestikksundersøkelser som vil bidra til å bringe klarhet i samspillet mellom den kirkelige forkynnelsen og allmuens fromhetspraksiser.

Allerede i den ovennevnte *Gammelnorsk Homiliebok* fra om lag 1200, ble menigheten i prekenen for palmesøndag oppfordret til selvpålagte lidelser i forbindelse med påsken:

MEð því at nu nalgaf tíð pinflar drotens

várf Iesv Crift goðer brøðr. þa byriar os at æuca í nœcque mæin-læte var. ok likia í necqve eptir mæin-lætom þæim er droten toc á fic fyrir varar fakar. þvi at þa geromc vér verðir at fagna dyrð upp-rifu hans. ef vér hældum með litil-læte ok þolen-møðe minning pinflar hans. Droten fyndi oll dôme litil-lætef ok þolen-møðe í pinfl finni þau er vér æigum eptir at likia ef vér vilium gerafc liðir hans (Gamal Norsk Homiliebok 1931:77).

(Siden vi nå nærmer oss tiden for vår Herres Jesu Kristi lidelse, gode brødre, bør vi i noen monn øke vår selvtukt og etterligne de lidelser som Herren tok på seg for vår skyld. For hvis vi med et ydmykt og tålmodig sinnelag minnes hans lidelse, blir vi verdige til å glede oss over hans ærerike oppstandelse. I sin lidelse viste Herren oss alle de eksempler på ydmykhet og tålmod som vi må etterligne, hvis vi vil bli hans lemmer (*Gammelnorsk Homiliebok*:85)).

Imitatio Christi-idealet blir tydelig formidlet i denne prekenen. Men i hvilken grad oppfordringen om å øke selvtukten har blitt etterlevd av høymiddelalderens kirkegjengere som hørte prekenen, foreligger det ikke kildebelegg på.

Et hovedelement i middelalderens norske langfredagsmesse var korshyllingen eller tilbedelsen av korset. Dette er belagt både i et missalefragment datert til midten av 1100-tallet (Gjerløw 1970:90) og i Nidarosordinariet (*Ordo Nidrosiensis*:229) fra om lag år 1200. Ifølge den svenske kirkehistorikeren Ulf Björkman (1918–2001) innebar denne korstillbedelsen en imitasjonsfromhet ved at

den som ville være en Kristi etterfølger i døden måtte vise ydmyket (Björkman 1968:626).³ I henhold til messeboken *Missale Nidrosiense* fra 1519 skulle evangelisten Johannes sin framstilling av Jesu lidelseshistorie leses i kirken langfredag (d.xix–d.xxi). Den kirkelige markeringa av Jesu lidelse og død i middelalderen omfattet dessuten en symbolsk gravlegging av Jesu legeme, som kunne være representert ved et innviet nattverdsbrød eller et kors. Dessuten har Kristus-skulpturer liggende i trekister blitt benyttet i samme hensikt. I de nordiske landene er det bevart flere slike (jf. Kilström 1964:325), men fra Norge har vi ingen slike skulpturer som med sikkerhet kan sies å ha vært en slik Kristi grav.

Denne kortfattede gjennomgangen viser at den katolske kirken i middelalderen vektla i betydelig grad formidling av Jesu lidelse og død langfredag, og at forkynnelsen også innebar en dramatisering av lidelseshistorien, noe som må ha bidratt til at den ikke bare ble lettere å tilegne seg, men at den også virket sterkere på tilhørerne. Dette kan igjen ha bidratt til at langfredagens fastepåbud ble overholdt.

Den kirkelige forkynnelsen av Jesu lidelse og død på langfredag endret noe karakter etter reformasjonen. Dramatiseringa falt bort, og i stedet skulle det være en ren verbal forkynnelse. Kirkeordinansen fra 1537/39 foreskriver at predikanten skulle lese Jesu lidelseshistorie for menigheten slik den var sammenskrevet etter de fire evangelistene av Hans Pomer fram til oppstandelsen. Deretter skulle predikanten på «paa een halff time wiise folcket Hans Pinsels Brug» (*Den rette Ordinants*: Det xxiii Blad–Det xxiiii Blad). I hovedtrekk ble dette videreført i Kirkeritualet fra 1685. «Christi

3. I det islandske skriftet *Alfrædi Íslenzk* heter det: «Les þetta aa langa friadag adur þu krypur til kross. Ecce lignum crucis – adoremus.» (Les dette på langfredag før du kryper til korset: Se korset av tre – la oss tilbede det.) (*Alfrædi Íslenzk*, bd. 3:118). Herfra stammer vårt uttrykk 'å krype til korset'.

Pinis og Døds historie» skulle leses opp for menigheten, og presten skulle i etterkant preke over og forklare en del av den (*Danmarks og Norgis Kirke-Ritual*:26–27). Rituallet var gjeldende like fram til 1880-åra (Amundsen 1999b:199).

Både Kirkeordinansen og Kirkerituallet er normative kilder som forteller hvordan de kirkelige myndighetene ønsket at langfredag skulle markeres i kirken. Men det er plausibelt å anta at dette i hovedtrekk har blitt etterlevd, i alle fall fra om lag 1630 da det ble stilt krav til at praktiserende prester måtte ha teologisk embetseksamen. En undersøkelse av et lite knippe trykte prekenes fra slutten av 1700-tallet og første halvdel av 1800-tallet understøtter da også at Kirkerituallets bestemmelser ble fulgt (Strøm 1792:271–282; Schultz 1838:315–328; *Prædikener*:216–223). Prekenene var en sentral del av den kirkelige forkynnelsen, og i bønn knyttet til en langfredagspreken av presten Niels Stockfleth Schultz (1780–1832), heter det om Jesus «[...] at hans fuldendte Lidelser og hans udførte Frelserværk maae tale rørende, lærerigt og trøstefuldt til vore Hjerter, og at vi maae gaae med hellige Tanker og fromme Følelser tilbage igjen fra hans Kors, [...]» (Schultz 1838:316). Men ikke i noen av de undersøkte langfredagsprekenene oppfordres menigheten til å 'lide med Jesus' denne dagen. Derimot forekommer oppfordringen stundom i prekenes knyttet til andre søndager eller helligdager (se f.eks. Strøm 1792:188 og 715).

Ifølge Kirkeordinansen og Kirkerituallet skulle det ikke holdes messe før prekenen langfredag (*Den rette Ordinants*:Det xxiiii Blad og *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual*:11). Derfor finnes det ingen nedfelte, fastlagte riter for langfredag i alterbøkene, som var gjeldende fram til 1889 (Amundsen 1999a:15). Derimot inngår den delen av Paulus' brev til romerne der han oppfordrer

til å 'lide med Jesus' i et av de skriftstedene som skulle leses på den 8. søndagen etter Trinitatis (Palladius 1918:138–139; *Forordnet Alterbog*:190–192). Denne gjennomgangen viser altså at oppfordringen å 'lide med Jesus' stundom ble forkynt for menigheten i kirken, men at den ikke var koplet direkte til langfredag og lidelseshistorien.

Ovenfor redegjorde jeg for at *Imitatio Christi*-idealet har sitt utspring i Bibelen, og da særlig aktuelt i vår sammenheng er Paulus' brev til Romerne. Bibelen fantes i mange norske hjem (jf. Fet 1995:133), og det må derfor kunne antas at allmuen gjennom Bibellesning har blitt kjent med uttrykket å 'lide med Jesus'.

En annen sentral forkynnelsesform er oppbyggelseslitteratur som ble spredt i befolkningen. Det forelå flere ulike bøker i denne kategorien, men jeg skal i det følgende studere fire stykker som har vært relativt sentrale og vanlig forekommende blant befolkningen.

Imitatio Christi-idealet stod tidlig sterkt i den katolske kirken, noe det også gjorde i middelalderen. Idealet ble også uttrykt og underbygd gjennom skriften *De imitatione Christi*, med oversatt anvendt tittel *Om Kristi Efterfølgelse*. Skriften stammer fra om lag 1420, og er etter alt å dømme forfattet av den nederlandske augustinermunken Thomas à Kempis (1380–1471). Boka består av fire deler som henger løst sammen, og den inneholder korte betraktelser, samtaler mellom mesteren og hans disippel, dvs. mellom Gud og sjelen, og enkle tankespråk og bønner (Björkman 1964:319; Gerwing 1991:386–387). Kempis sin bok *De imitatione Christi* ble oversatt til en rekke språk og ble en svært utbredt andaktsbok, ikke bare innenfor den katolske kirkeverdenen, men også innenfor protestantiske kretser (Björkman 1964:320, jf. Perry 2014:1). Boka skal ha blitt lest av svært mange på kontinentet (jf. Gerwing

1991: 386). I 1599 kom boka ut i dansk oversettelse (Björkman 1964:320), og den kom også i norsk språkdrakt i flere utgaver på 1800-tallet og inn på 1900-tallet. I sine undersøkelser om litterær kultur blant den norske allmuen før 1840, har forskeren Jostein Fet (1924–2023) registrert 11 eksemplarer av boka i skiftemateriale fra Sunnmøre, Nordmøre, Romsdal og Øvre Telemark (Fet 1995: 334). I denne sammenhengen må det tas i betraktning at det var langt fra alle arveskifter som ble skriftlig nedtegnet (jf. Baklid 2015:71). Med andre ord har det reelle antallet svært trolig vært høyere. Selv om antallet registrerte eksemplarer av Kempis si bok i undersøkelsen ikke er spesielt stort, dokumenterer likevel Fets studier at boka har hatt noe utbredelse.

Som nevnt ovenfor kom boka i flere utgaver, og dessuten i flere oversettelser. Dermed varierer teksten noe i de ulike utgavene. Men dersom en går inn i utgava fra 1835, forekommer følgende eksempler på formuleringer som sammenfaller med de folkereligjøre fromhetspraksisenes hovedbegrunnelse å 'lide med Jesus':

Vil du ingen Modgang lide, hvorledes kan du da være Christi Ven? Liid med Christus og for Christi Skyld, dersom du vil regjere med Christus (Kempis 1835: 52).

Jesus har nu Mange, der gjerne ville regjere med ham i hans Rige, men Faa, som her ville bære Korset med ham; Mange, som gjerne ville trøstes af ham, men Faa, som ville lide med ham (Kempis 1835:69).

Disse utsagnene i Kempis si bok kan trolig ha bidratt til allmuens folkereligjøre praksiser på langfredag og deres hovedbegrunnelse.

Ei mer sentral rolle har trolig boka *Fire (seks) bøker om den sande Christendom* fra åra 1606–1609 spilt. Den er skrevet av den tysk-lutherske presten Johann Arndt (1555–1621), som gjennom sine skrifter også brakte den katolske fromhetstradisjonen inn i den lutherske kirken (Oftestad m.fl.:137). Boka kom i dansk utgave i 1690 (Fet 1995: 149). Arndts skrifter relaterer seg til flere tidligere bøker og forfattere, bl.a. til Thomas à Kempis: *De imitatione Christi*, og hans skrifter er et viktig bidrag til pietismens utvikling (Norseth 2023:78). Pietismen kom til Norge omkring år 1700 og var offentlig rådende i flere tiår. Den vektla at den kristne tro var et personlig og individuelt anliggende der handlinger var viktig. Den enkelte måtte ha en gudfryktig, streng og asketisk livsførsel som uttrykk for inderliggjøring av troen.

Den sande Christendom var ei svært sentral oppbyggelsesbok blant lekfolk (Fet 1995:186). På samme måte som for *Om Kristi Efterfølgelse*, dokumenterer Fet i sine studier at *Den sande Christendom* i en viss utstrekning var utbredt blant allmuen i sine undersøkelsesområder. Tallmessig forekom det flere eksemplarer av den enn Kempis si bok, om lag 50 stykker (Fet 1995:185, 337 og 339). Også *Den sande Christendom* ble publisert i flere utgaver og oversettelser. Imitatio Christi-idealet er på tilsvarende måte som i *Om Kristi Efterfølgelse*, tydelig nedfelt i *Den sande Christendom*:

[...] som Gud havde bestemt Sønnen til at lide, for at han skulde herliggjøres ved Korset, saa skulde de Troende og ligne ham deri. Dette hører med til Christi Efterfølgelse, og de vare ei hans sande Disciple, dersom de ei med han gik gennem Trængsler ind i Faderens Rige (Arndt 1829:352).

I 1838-utgava heter det videre: «Der findes mange Mennesker, som gjerne vilde efterfølge Christum, men ville dog tillige intet lide, og derfor bliver og deres Christi Efterfølgelse til intet» (1838:684). Men det som særlig er interessant hos Arndt, er at han i ett av bokas kapitler har en direkte kopling mellom en kortfattet omtale av Jesu lidelser og en oppfordring om å 'lide med Kristus'. Et underpunkt i kapitlet er kalt: «End ikke hans legemlige Lidelser kunne af os tilfulde forstaaes, men bør dog uden Knur efterfølges» (Arndt 1838:331). Etter en kort beskrivelse av de ulike former for den 'legemlige Pine' Kristus ble utsatt for, kommer følgende oppfordring:

Sandelig en Sjæl, som elsker Christum, skulde intet andet Levnet og Vilkaar ønske sig i denne Verden, end saadant som Christus vor Herre selv har havt; og den bør holde det for den største Vinding her i Verden, og glæde sig derved, at den maa blive værd at lide med Christo (Arndt 1838:333).

Men denne teksten er ikke spesifikt ment å leses langfredag. Formuleringa «lide med Kristus» forekommer ytterlige noen ganger i *Den sande Christendom*, men da som sitat etter og henvisning til Paulus' brev til Romerne (Arndt 1838:466, 479, 534, 886).

En svært utbredt huspostill og andaktsbok var den tyske teologen Heinrich Müllers (1631–1675) bok *Evangeliske Hierte-Speyl* utgitt i 1679. Boka kom ut i dansk språkdrakt første gang i 1705 (Fet 1995:206). I likhet med de foregående bøkene kom også denne boka ut i flere utgaver. Fet registrerte totalt hele 1125 eksemplarer av den i sine undersøkelsesområder, og han fant videre at den utgjorde mellom 34,6 % og 54,0 % av alle registrerte postiller blant allmuen før 1840 i de ulike undersøkelsesområdene (Fet

1995:204, 355). Også i *Evangeliske Hierte-Speyl* er det nedslag av *Imitatio Christi*-idealet, f.eks. heter det «Vi maae derfor, som Børn deres Fader, efterfølge Christum i hans Lærdom, i hans Liv, hans Lidelse» (Müller 1781:92, se også bl.a. 93, 544, 741). Når det gjelder oppfordringen om å 'lide med Kristus', skriver Müller i forklaringen til søndagen mellom nyttår og Hellig trekongers dag: «See, alt saadant er skeet, at Jesus vil lære os, at, ville være hans Discipler, da skulde vi efter hans Exempel af Barndom op lide med hannem; [...] Og som Jesus har beskikket det, at vi skulde lide med hannem, [...]» (Müller 1781:135).

I tillegg til den ovennevnte oppbyggelseslitteraturen, har trolig også skriftene til lekpredikanten Hans Nielsen Hauge (1771–1824) hatt betydning for allmuens praksiser. Hauge bygde i sin forståelse av kristendommen på den pietistiske arven, og sentralt stod det individuelle og personlige trosforholdet til Gud (Aarflot og Elstad 2025), og haugianismen innebar en asketisk livsførsel og var drevet mot et asketisk fromhetsmønster (Aarflot 1969: 139). For Hauge var menneskene «Guds husholder på jorda», noe som innebar at menneskene skulle bidra aktivt til det beste for økonomien og velferden i samfunnet. Arbeid var for Hauge en sentral komponent i det kristne liv, og han vektla det verdslige arbeidet i større grad enn hva pietistene gjorde (Aarflot & Elstad 2025; Farstad 2023:16). Hauge hadde en stor bokproduksjon, og en av bøkene bærer tittelen *Den Christelige Lære*. Boka omfatter flere betraktninger over Jesu lidelseshistorie, og i et par av disse kopler han å 'lide med Jesus' til teksten (Første Deel:301, 318). Videre skriver Hauge i boka: [...] thi Christus haver og lidt; naar vi vil herliggjøres, saa skal vi og lide med ham, [...] (Første Deel:441, se også f.eks. s. 392, 440, 444). Fet påviser i sin litteratursosiologiske

studie at boka forekom blant allmuen (Fet 1995:358).

På bakgrunn av det ovenstående framgår det at *Imitatio Christi*-idealet, som altså er utgangspunktet for langfredagens fromhetspraksiser, har blitt forkynt fra kirkelig hold til befolkningen på ulike måter fra 1200-tallet av til utover på 1800-tallet. Idealet ble formidlet, ut ifra det gjennomgåtte kildematerialet, gjennom prekenes, alterbøker, Bibelen og oppbyggelseslitteratur. Med noen få unntak er formidlinga av å 'lide med Jesus' ikke knyttet til langfredag eller Jesu lidelseshistorie, men til andre søndager eller helligdager. Men unntakene som kopler å 'lide med Jesus' til Jesu lidelseshistorie – Arndts *Den sande Christendom* og Hauges *Den Christelige Lære* – har således trolig vært særlig sentrale for å fremme fromhetspraksisene på langfredag og hovedbegrunnelsen for dem. Dessuten må kirkens årlige formidling av Jesu lidelseshistorie på langfredag ha bidratt til å gi næring til praksisene og opprettholdelsen av dem. Likeledes har trolig materielle gjenstander som krusifikser, altertavler og bilder av Jesu korsfestelse i kirkene hatt til dels tilsvarende funksjon.

Sammenfattende drøfting

Når det gjelder langfredagsfasten på 1800-tallet, kan linjene trekkes tilbake til katolsk tid og middelalder. Ifølge flere av landskapslovenes kristendomsbolker eller kristenretter var allmuen langfredag pålagt å faste «uiðr vatn oc brauð» eller å «vatnfasta» (NGL bd.1:144, bd.2:297, 316, 331). Dette er tilfellet i henholdsvis Frostatingsloven fra om lag 1180 og i Gulatingslovens og Borgartingslovens nyere kristenretter fra om lag 1260–1270. I middelalderen forekom flere ulike typer faste. Den strengeste formen var å faste på vann og brød eller bare vann (Bøe 1959:190). Med andre ord var befolkningen i de nevnte lagdømmene pålagt den stren-

geste formen for faste langfredag. I en av de bevarte variantene av den nyere Borgartingslovens kristenrett er dette begrunnet med at «þa þolldi var herra Jhesus Christus meiri pinsl firir varar sakir» (NGL bd.2:297). (Da utholdt Vår Herre Jesus Kristus stor smerte for vår skyld (oversettelse *Nyere norske kristenretter*:19)). Tilsvarende begrunnelse forekommer også i den nyere Gulatingslovens kristenrett (NGL bd.2:316 og 331). Det var altså i den katolske middelalderen en tydelig kopling mellom pålegg om den strengeste fasteformen og det sentrale kjernepunktet i den kristne lære. Påbudet om befolkningens faste langfredag ble, som det framgår ovenfor, videreført i erkebiskop Jon Raudes kristenrett fra 1273, men da uten at fasteformen er spesifisert (NGL bd.2:357).

Når det i flere av tradisjonsbeleggene heter at en ikke skulle spise kjøtt på langfredag, kan trolig også dette ha sitt utspring i de katolske fasteskikkene. Den vanligste formen for faste under den katolske kirken var nemlig å avstå fra kjøtt (Bøe 1959:190).

Det framgår ikke av noen av de nevnte kristenrettene ovenfor at en skulle faste langfredag for å 'lide med Jesus', slik det heter i enkelte av tradisjonsnedtegnelsene som gjenspeiler praksisene på 1800-tallet. Faste var en vanlig katolsk religiøs praksis i middelalderen, og er også en form for *Imitatio Christi* da det er en etterlikning av at Jesus fastet i ørkenen i 40 dager. Faste kunne bli praktisert bl.a. som markering av enkelte helligdager, som forberedelse til religiøse handlinger, f.eks. bønn og nattverd, som botshandling, som hengivelseshandling eller som øvelse i forsakelse (NGL bd.2: 357–358; Engeström 1952:847–848; Andrén 1959:182). Men faste kunne i middelalderen også bli forstått som en måte å plage legemet på (*Gamal Norsk Homiliebok* 1931:98). Dette kan dermed åpne for at den pålagte, strenge fasten langfredag i middelalderen kan ha hatt et islett av å ta del i Jesu

lidelser. Luther derimot anerkjente ikke faste som en religiøs fortjenestefull handling (Engeström 1952:848). For han var det den indre tro som var det viktige, ikke ytre handlinger slik som f.eks. faste. Gjennom reformasjonen ble derfor faste frivillig. Selv om faste ikke lenger var en religiøs, pålagt plikt i etterreformatorisk tid, dokumenterer kildematerialet at flere likevel praktiserte det i en eller annen form på langfredag på 1800-tallet, i tråd med middelalderens lovbestemmelser. Dette tyder på at faste på langfredag er et religiøst fenomen av typen *longue durée*, som den franske Annales-historikeren Fernand Braudel kaller det (Braudel 1958). Dersom vi nå sammenholder fasteskikken på langfredag på 1800-tallet med Yoders forklaring på folkereligjøre uttrykksformer, svarer dette til hans punkt 1, dvs. at fasten er *survivals* eller 'gesunkenes Kulturgut' fra en tidligere religionsform. I dette tilfellet er det altså et katolsk, middelaldersk element som har blitt videreført og praktisert av allmuen inn i den luthersk-evangeliske kirkens tid.

Ut ifra det foreliggende kildematerialet kan dette se ut til å stille seg annerledes m.h.t. langfredagsarbeid. På samme måte som faste er langfredagsarbeid riktignok et *Imitatio Christi*-fenomen, men langfredagsarbeid som spesifikk folkereligjøre uttrykksform kan ikke følges tilbake til den katolske middelalderen. At allmuen arbeidet på langfredag kan kildemessig, som det framgår ovenfor, belegges først på begynnelsen av 1700-tallet. Men da trolig fordi de ikke hadde klart å tilpasse seg loven som gjorde langfredag til helligdag. Det er først på slutten av 1700-tallet at arbeid som selv påført plaging uttrykkelig er dokumentert, og da i kombinasjon med faste. Senere utover på 1800-tallet forekom langfredagsarbeid også uten faste som fromhetspraksis. Trolig kan langfredagsarbeid som fromhetspraksis ha oppstått i forlengelsen av at dagen

ble helligdag. Som nevnt ovenfor tilpasset ikke allmuen seg dette, men fortsatte å benytte langfredag som arbeidsdag. Etter hvert kan arbeidet ha blitt tillagt et religiøst innhold gjennom kirkelig forkynnelse, da kanskje aller helst gjennom lesing av oppbyggelseslitteratur som Arndt og Hauge der det å 'lide med Jesus' eller å 'lide med Kristus' har blitt koplet til Jesu lidelseshistorie. Dessuten kan haugianismens vektlegging av verdslig arbeids betydning ha vært en ekstra drivkraft for fromhetspraksisen. Pietismens generelle krav til å leve gudfryktig gjennom handlinger og asketisk livsførsel har trolig også virket inn.

Om dette så sammenholdes med Yoders folkereligjøre uttrykksformer, tilsvarer dette hans punkt 4, dvs. allmuens fortolkning av og uttrykk for den eksisterende offisielle religionen. Langfredagsarbeid var allmuens spesifikke religiøse uttrykksform, en forståelse og konkretisering av den samtidige offisielle religionsforkynnelse. I de tilfellene der arbeid ble kombinert med faste på langfredag for å «lide med Jesus» er det altså en kombinasjon av Yoders punkt 1 og punkt 4.

Dersom vi betrakter allmuens fromhetspraksiser på langfredag ut ifra et nyere religionssosiologisk perspektiv, faller de inn under begrepet *lived religion*. Innholdet i dette begrepet defineres eller beskrives noe ulikt. Den amerikanske religionssosiologen Nancy T. Ammerman beskriver det generelt på følgende måte: «lived religion is about ordinary people, not religious professionals, and it is about everyday life, not what happens in institutionalized religious settings» (Ammerman 2016:87). En hensiktsmessig presisering er at *lived religion* dreier seg om praktisering av religion i hverdagen (jf. *ibid.*:87–89), noe altså både faste og arbeid på langfredag var, selv om langfredag strengt tatt ikke var en hverdag på 1800-tallet. Et sentralt aspekt ved *lived religion* er dessuten

legemliggjøring av praktiseringa av religionen, noe som i den engelske faglitteraturen omtales som *embodiment* eller *embodied practice* (Ammerdan 2016:89–90; Knibbe & Kupari 2020:161). Å lide med Jesus' gjennom faste eller arbeid på langfredag var følgelig *embodied practice* av kristendommen.

Ifølge kildematerialet opphørte langfredagens folkereligjøse fromhetspraksiser enkelte steder i 1860-åra, andre steder noe seinere (NEG 8, 949; Opedal 1937:82, jf. Daae 1872:129). I Lyngdal i Numedal skal praksisen ha holdt seg til nærmere århundreskiftet (opplyst av Nils Bekjorden). Langfredagsarbeid ble søkt stoppet fra geistlig hold. Da den kjente bergensbiskopen Jacob Neumann (1778–1848) visiterte Sogndal i 1823, ga han en advarsel om langfredagsarbeid, og året etter skal mange ha rettet seg etter den (Nilsen 1949:273). Når langfredagsarbeid og den folkereligjøse fromhetspraksisen opphørte utover i andre halvdel av 1800-tallet, henger det trolig sammen med den generelle samfunnsutviklinga med økt sekularisering.

Avrunding

Kulturhistorikeren Ørnulf Hodne trekker i oversiktsverket *Påskefeiring i Norge* langfredagens fromhetspraksiser tilbake til katolisismen (Hodne 2018:103). Foreliggende dybdeundersøkelse underbygger hans utsagn og har dokumentert at han utvilsomt har rett. Undersøkelsen viser at langfredagens folkereligjøse fromhetspraksiser har sine røtter tilbake til den katolske middelalderen og *Imitatio Christi*-idealet. Langfredagsfaste og langfredagsarbeid på 1800-tallet er to ulike folkereligjøse uttrykksformer av *Imitatio Christi*-idealet. De har

samme religiøse formål eller hovedbegrunnelse – å 'lide med Jesus', men etter alt å dømme har de ulike alder og opphavshistorie. Mens fasten som spesifikk uttrykksform har sitt opphav i den katolske middelalderkirkens fastepåbud, har trolig langfredagsarbeidet som spesifikk uttrykksform kommet til ved at arbeid på langfredag har blitt tillagt et religiøst innhold i kjølvannet av at langfredag ble lovpålagt helligdag. Av dette følger at langfredagens folkereligjøse fromhetspraksiser er en kombinasjon av Yoders punkt 1 og punkt 4 i hans forklaringsoversikt av folkereligjøse uttrykksformer, dvs. kombinasjon av *survivals* eller 'gesunkenes Kulturgut' fra en tidligere religionsform og allmuens konkretisering av den eksisterende offisielle religionens forkynnelse.

Analysen påviser videre at den kirkelige forkynnelsen må ha hatt betydning for allmuens fromhetspraksiser knyttet til langfredag. Formidling av *Imitatio Christi*-idealet generelt kan følges tilbake til den katolske kirken i høy middelalderen. Når det gjelder hovedbegrunnelsen for praksisene å 'lide med Jesus' spesielt, har den vært formidlet gjennom Bibelen, prekener og oppbyggelseslitteratur. Ut ifra kildegjennomgangen tyder det på at oppbyggelseslitteraturen har vært særlig sentral for langfredagens folkereligjøse hovedbegrunnelse da det er hos Arndt og Hauge det forekommer en direkte kopling mellom Jesu lidelseshistorie og begrunnelsen å 'lide med Jesus'. Trolig har også pietismens krav til et kristent liv og haugianismens vektlegging av det verdslige arbeidet samtidig virket inn.⁴

Litteratur

Aarflot, Andreas 1969. *Tro og lydighet. Hans*

4. Fremdeles praktiseres *Imitatio Christi*-idealet på langfredag, f.eks. på Filippinene ved at enkelte fysisk lar seg korsfeste.

- Nielsen Huges kristendomsforståelse. Universitetsforlaget, Oslo, Bergen og Tromsø.
- Aarflot, Andreas og Hallgeir Elstad 2025. *Hans Nielsen Hauge*. [Online] Store norske leksikon. [Nedlastet 20.08.2025].
- Achen, Henrik von 2023. The Spirituality of Christian Suffering. The Personal Cross in Early Modern Imagery and devotion. *Periskop*, vol 30, s. 75–99.
- Ammerman, Nancy T. 2016. Lived Religion as an Emerging Field. An Assessment of its Contours and Frontiers. *Nordic Journal of Religion and Society*, vol. 29 (2), s. 83–99.
- Amundsen, Arne Bugge 1999a. Alterbok. I *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500–ca. 1800*, 2. utgave. Oslo, Cappelen Akademisk Forlag, s. 15.
- Amundsen, Arne Bugge 1999b. Kirkeritual. I *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500–ca. 1800*, 2. utgave. Oslo, Cappelen Akademisk Forlag, s. 199.
- Andrén, Åke 1959. Fasta, Norge. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 4. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, s. 182–189.
- Baklid, Herleik 2015. «Hundrede Daler, Hest og Sadel [...]». *En eksplorativ studie av feste-, benke- og morgengaveskikken i et kontinuitetsperspektiv*. Dr.avh. Universitetet i Oslo.
- Björkman, Ulf 1957a. Påske. I Ragnar Askmark m.fl. (red.). *Nordisk teologisk uppslagsbok för kyrka och skola*, bd. 3. Lund, C.W.K. Gleerups förlag, s. 229–237.
- Björkman, Ulf 1957b. *Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv*. Lund, Gleerups förlag.
- Björkman, Ulf 1964. Kristi efterfølgelse. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 9. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, s. 317–320.
- Björkman, Ulf 1968. Påsken. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 13. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, s. 624–627.
- Braudel, Fernand 1959. Histoire et sciences sociales. La longue durée. *Annales* 4/1959, s. 725–753.
- Bøe, Arne 1959. Fasta, Norge. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 4. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, s. 189–190.
- Daae, L. 1872. *Norske Bygdesagn*, Anden Samling. Christiania, J.W. Cappelens Forlag.
- Engeström, Sigfrid von 1952. Fasta. I Ragnar Askmark m.fl. (red.). *Nordisk teologisk uppslagsbok för kyrka och skola*, bd. 1. Lund, C.W.K. Gleerups förlag og Köpenhamn, Ejnar Munksgaard, s. 846–848.
- Eriksen, Anne 1986. *Lovekirker i Norge etter reformasjonen*. Universitetet i Oslo, magistergradsavhandling i folkeminnevitenskap.
- Eriksen, Anne 1993. Folkelig religiøsitet. Et forsøk til avklaring. *Tradisjon. Tidsskrift for folkeminnevitenskap*, vol 23, s. 57–66.
- Farstad, Eli Morken 2023. Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge. I Eli Morken Farstad og Kristian Holen Nymark (red.). *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge*. Oslo, Cappelen Damm Akademisk, s. 9–30.
- Fet, Jostein 1995. *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Fæhn, Helge 1994. *Gudstjenestelivet i Den norske kirke. Fra reformasjonstiden til våre dager*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Gerwing, M. 1991. Imitatio Christi. I *Lexikon des Mittelalters*, bd. V. München und Zürich, Artemis Verlag, s. 386–387.
- Helander, Sven 1959. Festum chori o. festum fori. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 4. Oslo, Gyldendal

- Norsk Forlag, s. 243–244.
- Hodne, Ørnulf 2018. *Påskefeiring i Norge. Kirke, folketro og folkelige skikker*. Oslo, Novus forlag.
- Jansson, Sam Owen 1963. *Kalendarium I. I Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 8. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, s. 89–93.
- Kilström, Bengt Ingmar 1964. Kristi grav. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 9. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, s. 324–326.
- Knibbe, Kim og Helena Kupari 2020. Theorizing lived religion. Introduction. *Journal of Contemporary Religion*, vol 35 (2), s. 157–176.
- Lindberg, Gustaf 1937. *Kyrkans heliga år. En historisk-principiell undersökning med särskild hänsyn till det svenska kyrkoåret*. Stockholm, Svenska kyrkans diakonistyrrelsens bokförlag.
- Lundby, Knut 1987. *Troskollektivet. En studie i folkekirkens oppløsning i Norge*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Malmstedt, Göran 1994. *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800*. Göteborg, Göteborgs universitet.
- Nilsen, Halkild 1949. *Kirkelige og religiøse forhold i Bergens stift i biskopene Pavels' og Neumanns tid*. Oslo, Gyldendal norsk forlag.
- Norseth, Kristin 2023. Frelsens vei i norsk vekkesliv. Fra Pontoppidan og Hauge til Hallesby. I Eli Morken Farstad og Kristian Holen Nymark (red.). *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge*. Oslo, Cappelen Damm Akademisk, s. 69–95.
- Oftestad, Bernt T., Rasmussen, Tarald og Schumacher, Jan 1993. *Norsk kirkehistorie*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Perry, Nandra 2014. *Imitatio Christi. The Poetics of Piety in Early Modern England*. Notre Dame, Indiana, University of Notre Dame Press.
- Salomon, David A. 2004. Imitation of Christ. I *Holy People of the World: A Cross-Cultural Encyclopedia*, vol. 2. ABC CLIO, Santa Barbara, California; Denver, Colorado og Oxford, England, s. 393–394.
- Selberg, Torunn 2011. *Folkelig religiositet. Et kulturvitenskapelig perspektiv*. Oslo, Scandinavian Academic Press/Spartacus forlag AS.
- Yoder, Don 1974. Toward a Definition of Folk Religion. *Western Folklore*, vol 33 (1), s. 2–15.
- Utrykte kilder**
- Opplysninger gitt av:
Sigrid H. Laag, Lyngdal i Numedal.
Nils Bekjorden, Lyngdal i Numedal.
- Arkiv:
Norsk Folkeminnesamling (NFS)
Ord og Sed 78.
Kr. Bugge.
H. Delgobe.
Ludvig Johnsen.
Aug. Krogh.
A.B. Larsen jr.
M. Moe.
- Norsk Etnologisk Gransking (NEG)
Spørrelistesvar 7: Skav.
Spørrelistesvar 8: Skav – tilleggsliste.
Spørrelistesvar 37: Høgtidsmat – årsfestar.
Spørrelistesvar 49: Kyrkjelege skikkar.
- Trykte kilder**
- Alfræði Íslenzk*, bd. 3. Kr. Kålund (utg.). København, S.L. Møllers Bogtrykkeri, 1917–18.
- Arndt, Johan 1829. *Fire Bøger om den sande Christendom*. Christiania, Chr. Grøndahls Forlag.
- Arndt, Johan 1838. *Sex Bøger om den sande*

- Christendom, handlende om sande Christnes salige Omvendelse, hjertelige Anger og Ruelse over Synden, sande Troe og hellig Levnet og Omgængelse.* Christian-sand, O.P. Moe.
- Biblia, Det Er Den Gantske Hellige Scrift Paa Danske Igien Offuerseet Oc Prentet Effter Vor Allernaadigste Herris Oc Kongis K. Christian Den IV. Befaling Mett Register, Alle D. Lutheri Fortaler, Hans Udlegning i Brædden Oc Viti Theodori Summarier [Part 1-3] [H.P. Resens Oversættelse].* Kiøbenhaffn, Melchior Martzan, 1633.
- Danmarks og Norgis Kirke-Ritual.* Kiøbenhavn, Bogtr. Joachim Schmedtgen 1685.
- De eldste østlandske kristenrettene.* Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal (utg.). Oslo, Riksarkivet 2008.
- Den eldre Gulatingslova.* Bjørn Eithun, Magnus Rindal og Tor Ulset (utg.). Oslo, Riksarkivet 1994.
- Den rette Ordinants som nu sist paa Herre dage y Ottense bleff offuer seet oc beseglet / Huorledis Kircketiennisten skal holdis vdi Damarckis oc Norges Riger / oc de Hertugdomme Slesuig Holste.* Kiøbenhaffn, Hans Wynard 1542.
- Diplomatarium Norvegicum (DN),* bd. 1 og 4, Christiania, P. T. Mallings Forlags-handel 1849 og 1857–1858.
- Daae, Ludvig 1864: *Aktmæssige bidrag til den norske kirkes historie i det attende århundrede.* Christiania, P. T. Mallings Forlagsboghandel.
- En Kircke Ordinans/ Hvor effter alle baade Geistlige oc Verdslige udi Norgis Rige skulle sig rette og forholde.* Kiøbenhavn, Henrich Waldkirch 1607.
- Flood, Joh. 1867: *Minder fra Hitterdal, IV Brylluppet på Fagerli. Norden. Et Maanedsskrift.* Kristiania, Brøgger & Christie, 326–351 og 394–412.
- Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge.* Kiøbenhavn, Joachim Schmedtgen 1688.
- Fygle, Svein 1978. *I skjømninga. Folke-minne fra gamle Steigen.* Leinesfjord, u.forlag.
- Gamal Norsk Homiliebok.* Gustav Indrebø (utg.). Oslo, Jacob Dybwad 1931.
- Gammelnorsk Homiliebok.* Astrid Salvesen (overs.). Universitetsforlaget, Oslo – Bergen – Tromsø 1971.
- Gjerløw, Lilli 1970. Missaler brukt i Bjørgvin bispedømme fra misjonstiden til Nidarosordinariatet. I Per Juvkam (red.). *Bjørgvin bispestol. Byen og bispedømmet.* Bergen – Oslo – Tromsø, Universitetsforlaget, s. 73–115.
- Hauge, Hans Nielsen 1800. *Den Christelige Lære, forklaret over Epistlerne og Evangelierne, som indeholder korte Grunde over deres Mærkværdighed, der overbeviser de hykkelske Bekiendere med de Vantro, som falsk trøste sig ved Guds Naade i Christo, og lærer hvorledes den annammes af de oprigtig troende Jesu Efterfølgere.* Første – Anden Deel. Kiøbenhavn, P. H. Høeckes Enke og H.L.S. Winding.
- Kempis, Thomas à 1835. *Om Christi Efterfølgelse.* Christiania, Chr. Grøndahls Forlag.
- Kong Christian den Femtis Norske Lov.* Kiøbenhavn, Bogtr. Joachim Schmedtgen 1687.
- Kong Christian den Siettes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve Aar 1730 [–1736].* Kiøbenhavn, Kongel. Majsts. oc Universitæts Bogtrykkerie, Johan Jorgen Høpfner 1730–1736.
- Kong Friderich den Fierdes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve Aar 1721 [–1730] udgangne.* Kiøbenhavn, Hans Kongl. Majest. oc Univers. privilegerede Bogtrykkerie 1721–1730.
- Kirke-Ritualet og Pietismen. Biskop Peder Herslebs betænkning over Danmarks og*

- Norgis Kirke-Ritual af 1685*. P. G. Lindhardt (utg.). København, Akademisk Forlag 1986.
- Palladius, Peder 1918. *Den ældste danske Alterbog 1556*. Lis Jacobsen (utg.). København, Gyldendalske boghandel nordisk forlag.
- Opedal, Haldor O. 1937: *Makter og meneske. Folkeminne ifrå Hardanger*, bd. 3. Oslo, Norsk Folkeminnelag.
- Ordo Nidrosiensis ecclesiae, (orðubók)*. Lilli Gjerløw (utg.). *Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi*, vol. 2. Oslo, Universitetsforlaget 1968.
- Missale pro usu totius regni Noruegie secundum ritum sancte Metropolitane Nidrosiensis ecclesie, correctum atque cum diligentia uisum, castigatum et reuisum, incipit in nomine domini*. Haffnie, Impressum Haffnie arte magistri Pauli Reff 1519.
- Müller, Heinrich 1781. *Evangeliske Hierte-Speyl som indeholder en Forklaring over alle Søndagenes og Festernes Evangelier, og ni af den sal. Mands Prækener over Passionen eller Christi Lidelse*. København, Godiches Arvingers Forlag.
- Norges gamle Love indtil 1387 (NGL)*, bd. 1–2. R. Keyser og P.A. Munch (utg.). Christiania, Chr. Grøndahl 1846–1848.
- Nyere norske kristenretter*, oversatt av Bjørg Dale Spørck. Oslo, H. Aschehoug & co. 2009.
- Prædikener til hver Søn- og Festdag i Aaret af norske Geistlige*, første bind. T.A. Christensen og C.F. Eckhoff (utg.). Christiania 1856, Jac. Dybvad.
- Schultz, Niels Stockfleth 1838. *Prædikener til hver Søndag og Helligdag i Aaret*. Peter Chr. T. Holtermann (utg.), Første Deel. Trondhjem, Tønnes Andreas Høeg.
- Schübeler, Frederik 1886. *Viridarium Norvegicum*, bd. 1. Christiania, W.C. Fabritius & Sønner.
- Skar, Johannes 1909. *Bygdsliv. Gamalt or Setesdal*, bd. 4. Kristiania, Olaf Norlis forlag.
- Skolem, Kristoffer 1914. *Ytre Sandsvær 1814–1914. En historisk bygdebeskrivelse*. Kristiania, Olaf Norli.
- Strøm, Hans 1792: *Prædikener over alle Søn- og Festdages Evangelier til Andagtsøvelse for Almuen, tilligemed en Tilskrift til Eger-Menighed i Norge samt en tilføiet Anviisning for Almuen til at kiende Gud af hans Gierninger i Naturen*. København, Gyldendals Forlag.
- Wille, H.J. 1881. *Utrykte optegnelser om Thelemarken*. Udgivne i uddrag av Dr. L. Daae. Kristiania, A.W. Brøgger.